

Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д.Максименка – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип.38. – 392 с. – С. 378-387.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Т.М.Яблонська

У статті проаналізовано психологічні дослідження феномену ідентичності. З'ясовано зміст та структуру феномену; виокремлено спільні і відмінні положення щодо розуміння ідентичності в межах різних напрямів психологічних досліджень.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, ідентифікація, самовизначення.

В статье проанализированы психологические исследования феномена идентичности. Определены содержание и структура феномена, выделены общие и отличные положения относительно понимания идентичности в рамках разных направлений исследований.

Ключевые слова: идентичность, личностная идентичность, социальная идентичность, идентификация, самоопределение.

In the article author analyzes the psychological studies of an identity phenomenon. The inherent nature and structure of this phenomenon are ascertained and similarities and differences of the various approaches in the psychological studies.

Key words: identity, personal identity, social identity, self-determination, self-identification.

Актуальність дослідження проблеми ідентичності особистості зумовлена необхідністю подальшої теоретико-методологічної розробки поняття, а також значущістю прикладних досліджень у сфері становлення і розвитку ідентичності молодого покоління. З одного боку, конструкт «ідентичність» претендує на роль системотворного поняття у теорії особистості, за допомогою якого дослідники здійснюють спроби інтегрувати різні феномени самосвідомості. З іншого боку, не дивлячись на значний

інтерес дослідників до проблеми ідентичності, саме поняття досі має невизначений теоретичний та експериментальний статус.

Метою статті є аналіз розуміння феномену ідентичності як предмету психологічних досліджень різних напрямів та уточнення та уточнення.

Аналіз психологічних досліджень свідчить про те, що у них наявне значне розмаїття варіантів осмислення феномену ідентичності. Слід зазначити, що у працях самого Е.Еріксона, починаючи з робіт якого концепція ідентичності отримала теоретичний статус, зустрічаються доволі різні значення поняття. В одному випадку він розуміє під ідентичністю гіпотетичну цілісну картину суб'єктності, стійке відчуття «Я – той самий». Це стійка тотожність «Я» у часі та просторі, яка включає такі параметри, як стійкість суттєвих індивідуальних рис, інтеграція їх в узагальнене узгоджене уявлення про себе («образ Я»), послідовність і смислова наступність внутрішнього світу, безперервність у часі персональної історії та індивідуального досвіду переживань. Шлях становлення такої самототожності лежить через узагальнення, кристалізацію дитячих ідентифікацій, рольового досвіду та досвіду соціальних впливів, оцінок та очікувань оточуючих. У такому контексті поняття ідентичності наближається до терміну «константність особистості» (К.О.Абульханова-Славська) [1].

В іншому контексті у розумінні ідентичності на перший план виходять інтеракційні аспекти – система соціальних зв'язків особистості. У цьому разі ідентичність встановлюється в результаті збігу «образу Я» і відображення його іншими людьми.

Деколи Е.Еріксон підкреслює, що досягнення ідентичності – це низка свідомих рішень щодо своєї ціннісної позиції в соціумі. Пошук соціальних основ особистої визначеності та стійкості, вибір рольової та групової належності. Таке розуміння наближається до поняття «самовизначення», яке підкреслює ціннісно-вольовий аспект становлення особистості.

Також Е.Еріксон розуміє ідентичність як процес переживання людиною узагальненого смислу свого «Я»: «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цілісності», «переживання відповідності самому собі». Отже,

ключовим у структурі ідентичності виступає не лише зрілість когнітивних складових, але й втілення ціннісного, емоційного ставлення до своєї сутності. На суб'єктивному рівні ідентичність переживається як сила особистості, зв'язок із своїм справжнім, сутнісним джерелом, коли в ньому найбільш інтенсивно і глибоко переживається «...відчуття власної активності і життєвої сили. У такий момент внутрішній голос говорить йому: «Це і є справжній я!» [2, с.28]. Таке розуміння ідентичності, що наближається до ціннісно-сміслового аспекту самосвідомості, близьке до понять «аутентичність особистості» (К.Роджерс), «справжність» (А.Ленге, А.Маслоу), «самоприйняття» (С.Р.Пантилеев, В.В.Столін).

Намагаючись певним чином інтегрувати різні розуміння ідентичності і залишаючись при цьому в межах феноменологічного підходу, Попова М.В. розуміє під поняттям «ідентичність» гіпотетичну цілісну картину самосвідомості, яка характеризується наростанням наступних процесів: інтеграції (ситуативних та оперативних «Я-образів», оцінок навколишніх); синтезу – зв'язку (ролей, ціннісних прототипів, поведінкових моделей, дитячих ідентифікацій); когнітивної послідовності та узгодженості уявлень про себе; відчуття самоцінності (співвідношення еґо-ідеалу та реальної поведінки, смислу «Я» і значень, що приписуються оточенням); часової послідовності (ідентифікація зі своєю персональною історією, насичення майбутнього смислом, зв'язок перспективи і ретроспективи); ціннісної перебудови, ієрархії провідних смислів (становлення внутрішніх стійких критеріїв самооцінки і образу світу) [1].

Пошук ідентичності авторка розуміє як одну з фундаментальних екзистенційних мотивацій людини, як процес співвіднесення із самим собою, відчуття внутрішньої узгодженості з тим, «який я є», з тим, які цінності та установки реалізую в житті. Становлення ідентичності в юності пов'язане з розвитком персональної ціннісно-сміслової позиції щодо себе і навколишнього світу, з почуттям внутрішньої узгодженості з нею у своїх вчинках і виборах [1, с.2].

Отже, поняття ідентичності означає складний, багатовимірний

феномен. Зупинимося докладніше на з'ясуванні сутності ідентичності та психологічних механізмів її становлення у межах різних психологічних напрямів. Можна виокремити чотири основні напрями психологічного дослідження проблеми ідентичності [1; 3; 5].

1. Особистісно-орієнтований зріз дослідження феномену ідентичності (М.М.Бахтін, Т.Бюдженталь, А.Ленге, М.К.Мамардашвілі, А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, В.Франкл та ін.). Цей напрямок висвітлює глибинний, індивідуальний шар – персональну ідентичність. Методологічною основою цього напрямку виступає положення про «я» як сферу суб'єктивного, наповненого унікальними смислами.

2. Дослідження ідентичності в рамках соціально-психологічної проблематики (В.С. Агеєв, Г.М. Андреева, Н.Л. Іванова, М.Г. Іонін, В.И. Павленко, Т.Г. Стефаненко, Д. Тернер, Г. Теджфел, Е. Еріксон та ін.). Цей зріз досліджень фокусується на соціальних детермінантах становлення ідентичності. Сам феномен розглядається з точки зору різних соціальних когерентностей, таких як група, нація, етнічна та релігійна належність. Вчені досліджують механізми становлення ідентичності: ідентифікації з нормами, зразками поведінки, характерними для певної групи людей («я» як частина групової спільноти: сімейної, територіальної, національної). В цьому контексті з'являється поняття «соціальна ідентичність», яке означає самовизначення в соціально-груповому просторі відносно різноманітних спільнот, усвідомлення і переживання належності до них.

3. Дослідження ідентичності в контексті теорій вікових криз розвитку як специфічний феномен юності (Л.І. Божович, А. Ватерман, Л.С. Виготський, М.Р. Гінзбург, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Д. Марсія, А.М. Прихожан, Д.І. Фельдштейн, Е. Еріксон та ін.). У цих дослідженнях ідентичність розглядається як вікове новоутворення, що має певні закономірності розвитку. Релевантними ідентичності в цьому контексті є поняття «самосвідомість» і «самовизначення».

4. Психоаналітичні дослідження, у яких ідентичність розглядається як

глибинний феномен (Д. Віннікотт, Х. Кохут, М. Малер, Р. Лейнг, К. Хорні, Х. Хартманн). В рамках аналітичної методології розкриваються витoki стійкої та інтегрованої самості (ідентичності), інтрапсихічна логіка її становлення. Дослідниками цього напрямку була розроблена також теорія «первинної ідентичності», об'єктних стосунків, розглядається розвиток ідентичності в контексті розвитку механізмів саморегуляції.

Розглянемо докладніше найбільш вагомi концепції, розроблені представниками різних напрямів.

Поняття ідентичності є центральним концептом епігенетичної теорії Е.Еріксона. Дослідник розглядав розвиток ідентичності як синтез ідентифікацій, що виникають в процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими особами, а згодом – з малими й великими спільнотами. Згідно з Е.Еріксоном, про почуття ідентичності свідчать три ознаки:

- 1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі (дії у минулому та сподівання на майбутнє сприймаються як такі, що тісно пов'язані з сьогоденням);
- 2) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі (індивід, незалежно від місця знаходження, сприймає себе як цілісність, а власні дії та рішення розглядає не як випадкові або кимось нав'язані, а як внутрішньо зумовлені);
- 3) ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають людині підтримувати й розвивати відчуття ідентичності) [2].

Провідною ідеєю епігенетичної концепції розвитку особистості є розуміння ідентичності як якості, що властива людині, котра розвивається, змінюється упродовж усього життя. Кожному періоду розвитку особи відповідає певний об'єкт ідентифікації, у зв'язку з чим адаптивні функції ідентифікації змінюються відповідно до кожної стадії розвитку. Ідентичність особистості формується в результаті успішного подолання людиною „кризи особистісної ідентичності”, у протилежному випадку в неї складається негативна особистісна ідентичність, що згубно впливає на індивідуальний

розвиток, викликаючи аномальні наслідки [2].

В рамках цього напрямку поняття ідентичності знайшло свій розвиток у роботах J.Marcia, G.R.Adams, H.D.Grotevan та інших.

В межах теорії соціальних репрезентацій особистісна ідентичність розглядається як одна з соціальних репрезентацій, може бути представлена як когнітивна структура, орієнтована мета-системою соціальних регуляцій.

Представник символічного інтеракціонізму R.Jenkins вважає, що ідентифікація може розумітися лише як процес, причому з урахуванням ролі інших людей в процесі її становлення або трансформації. Ідентифікація розглядається автором у двох значеннях: 1) класифікація, категоризація речей, людей, подій, 2) ототожнення когось із ким-небудь або чимось. Автор стверджує, що індивідуальна і колективна ідентичності мають соціальне походження, не існують одна без одної, виступаючи двома сторонами одного процесу [цит. за: 3].

Процес становлення індивідуальної ідентичності, що уособлена у самості, автор описує за допомогою соціальних механізмів – первинної і наступної соціалізації, постійних процесів соціальних інтеракцій, в яких індивіди визначають і перевизначають себе та інших упродовж усього свого життя. Таким чином, автором була створена “модель зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації”, в основу якої лягло уявлення про “Я” як постійний синтез одночасних внутрішніх самовизначень і зовнішніх визначень себе іншими.

Інший представник цього напрямку – Дж.Мід – вважав, що особистісна ідентичність формується в процесі соціальної взаємодії з іншими людьми, виникає як результат набуття індивідом соціального досвіду, а механізмом її становлення є зіставлення та протиставлення позицій різних груп та спільнот.

На думку Дж.Міда, два аспекти ідентичності – „I” та „ME” – відображають співвідношення соціальної детермінації ідентичності та самодетермінації особистості. „Me” складається з інтерналізованих „узагальнених інших” – сукупності знеособлених настанов, норм, цінностей суспільства. Поняття „узагальнений інший” Дж.Мід розглядав як інструмент ідентифікації з групою [4]. „I” описує людину як індивіда, здатного реагувати

на ситуацію своїм індивідуальним, неповторним чином. Під час інтерпретації поведінки людини необхідно враховувати обидва аспекти ідентичності.

Ідея Дж.Міда про наявність двох типів ідентичності (соціально заданої і такої, що відображає в людині індивідуальне) знайшла свій розвиток у працях Ю.Хабермаса. Автор вважав, що Я-ідентичність складається з сукупності двох вимірювань: особистісної та соціальної ідентичностей. При цьому вертикальне вимірювання (особистісна ідентичність) забезпечує неперервність історії життя людини; горизонтальне (соціальна ідентичність) – забезпечує можливість відповідати різноманітним вимогам усіх рольових систем, до яких належить людина. Я-ідентичність реалізується у процесі балансування між особистісною та соціальною ідентичностями. Встановлення та підтримання цього балансу відбувається різними засобами взаємодії, серед яких виняткову роль відіграє мова. Таким чином, формування та реалізація Я-ідентичності відбувається під впливом протилежних тенденцій – прагнення відповідати нормативним очікуванням партнера чи групи водночас із прагненням виразити свою неповторність та індивідуальність [5].

Основні ідеї щодо природи ідентичності, які зародилися в рамках символічного інтеракціонізму, знайшли свій подальший розвиток у дослідженнях психологів когнітивного напрямку. Представники цього напрямку психології розглядали ідентичність як найважливішу структуру не лише особистості, але й групи. Когнітивісти вважають, що враження про навколишній світ організуються в інтерпретації – ідеї, стереотипи, настанови, очікування, які регулюють соціальну поведінку. Кожна людина у своєму світосприйнятті послуговується різними категоріями, у тому числі соціальними. Під час здійснення такої „соціальної категоризації” індивід співвідносить самого себе з категоріями, які він виокремлює в соціальній структурі суспільства, та намагається знайти своє місце в ній, здійснюючи тим самим отожднення себе з різними соціальними спільностями. Так відбувається процес соціальної ідентифікації [6].

Теорія соціальної ідентичності Н.Тajfel стверджує, що виникнення

багатьох соціально-психологічних феноменів детермінується когнітивними процесами – соціальною категоризацією, соціальною ідентифікацією, соціальним порівнянням. Вихідними положенням даної теорії є властивість індивіда розчленовувати світ на категорії, зокрема й на соціальні. При цьому людина намагається співвіднести саму себе з виокремленими категоріями і “вписати себе в цю систему, здійснюючи ототожнення з різними виокремленими соціальними спільнотами. Таким чином здійснюється процес соціальної ідентифікації, а сукупність всіх соціальних ідентифікацій, що використовуються індивідом при самовизначенні, називається соціальною ідентичністю. Н.Тajfel експериментально довів існування міжгрупової дискримінації при відсутності реального конфлікту інтересів і пояснив даний ефект когнітивними процесами [7; 8; 9].

Автор висловив гіпотезу про біполярний континуум соціальних форм поведінки, на одному полюсі якого знаходяться виключно міжособистісні способи поведінки, на іншому – такі форми взаємодії між людьми, які зумовлені їх належністю до певних груп. Регуляція поведінки індивіда здійснюється в межах біполярного континууму за допомогою актуалізації однієї з двох підструктур “Я-концепції” – особистісної або соціальної ідентичності. Особистісна ідентичність – це самовизначення себе в термінах унікально-індивідуальних характеристик – фізичних, інтелектуальних, моральних рис. Соціальна ідентичність – самовизначення через членство у певних соціальних спільнотах. У кожний даний момент актуалізується одна з двох підсистем і в залежності від цього відбувається вибір людиною форми поведінки – як індивіда або як члена групи.

Продовженням і переосмисленням даної теорії є теорія “само-категоризації” J.Turner, важливими положеннями якої є наступні:

- Когнітивні репрезентації „Я” можуть набирати форми само-категоризацій, тобто когнітивного віднесення себе до певного класу стимулів за контрастом з іншим класом стимулів,
- В соціальній “Я-концепції” можна виокремити принаймні три

рівні абстракції самокатегоризацій: супер-ординатний рівень (Я як Людина), рівень інгрупових-аутгрупових категоризацій, що базується на соціальній спільності (жінки, американці, студенти), суб-ординатний рівень особистісних самокатегоризацій, що виявляються як індивідуально-відмінні характеристики [10].

J.Turner вважав особистісну та соціальну ідентичності антагоністами: чим сильнішою виявляється соціальна ідентичність, тим меншими у сприйнятті суб'єкта стають відмінності між ним та іншими членами групи, що веде до деперсоналізації. Чим сильніша особистісна ідентичність, тим менше подібності між членами своєї групи знаходить людина, й ідентифікація з даною групою стає менш виразною [11, с. 15-16].

Вітчизняні дослідники також зробили вагомий внесок у розвиток психологічних уявлень про феномен ідентичності особистості, хоча сам термін "ідентичність" з'явився у вітчизняних психологічних дослідженнях відносно недавно – наприкінці 90-х років. Однак схожа проблематика активно розроблялася і розробляється у дослідженнях М.Й.Боришевського, М.В.Гінзбурга, В.Л.Зливкова, С.Р.Пантилеєва, В.В.Століна, І.І. Чеснокової, П.Р.Чамати та ін.

Так, у багатьох дослідженнях підкреслюється наявність певного ядра особистості, яке виконує регулювальну, управлінську та оцінювальну функції з метою збереження власної неперервності та інтегративності в умовах змін. Ще Л.І.Божович вказувала: "Майже всі психологи, які займаються вивченням особистості, визнають виникнення в неї ядра, що має багато позначень, але психологічний зміст і будова цього "ядра" не розкриваються і, тим більше, не встановлюються закономірності його розвитку в онтогенезі" [12].

На думку О.Л.Солдатової, найточніше зміст особистісного ядра і безперервного процесу саморуху та самоототожнення відображає саме поняття "его-ідентичність". Дослідниця визначає его-ідентичність як складну динамічну структуру, що розвивається упродовж всього життя людини, причому розвиток відбувається нелінійно і нерівномірно, через подолання

криз ідентичності як у прогресивному, так і в регресивному напрямку. На її думку, ідентичність має структурну будову й існує в плані суб'єктивного часу. Кульмінації у своєму розвитку ідентичність досягає в пубертатний період, коли досягається певна цілісність уявлень суб'єкта про себе, формується система особисто значущих цілей, цінностей і переконань. На наступних вікових етапах розвиток ідентичності триває, актуалізуючись насамперед в періоди нормативних криз розвитку [13].

Дослідження М.Й.Боришевського, П.І.Гнатенка, В.В.Москаленко, Л.Е.Орбан-Лембрик та інших вчених є вагомим доробком для розвитку проблеми ідентичності, дослідження її різних аспектів, зокрема виникнення індивідуальної самооцінки („Я-концепція”), переживання групової належності та соціального порівняння.

Грунтовне дослідження ідентичності в ракурсі професійної діяльності педагога здійснив В.Л.Зливков [14]. Автор розглядає філософські і психологічні підходи до проблеми ідентичності, з'ясовує поняття ідентифікації та описує ієрархічну схему взаємозв'язків «ідентичність – ідентифікація», експериментально досліджує причини та наслідки кризи роліової ідентичності педагога.

Структура ідентичності залишається відкритим питанням психологічної науки. Якщо відносно докладно описаний зміст психологічного феномену ідентичності, то питання про її структуру або не ставиться у дослідженнях взагалі, або ж розглядається досить непослідовно і суперечливо.

Зокрема, К.В.Коростеліна, вивчаючи питання структури ідентичності на основі аналізу теорій ідентичності зазначає, що головними компонентами ідентичності є індивідуальна, або "Я", ідентичність (включає роліові ідентичності), і колективна, або "Ми", ідентичність (яка включає групові ідентичності і соціальні категорії [11]). Особистісну ідентичність авторка визначає як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що відзначаються певною постійністю, або принаймні наступністю у часі й просторі, яка дозволяє диференціювати даного індивіда від інших людей. Соціальну ідентичність вона

визначає, слідом за Tajfel, як "частину "Я-концепції", що виникає на основі знань індивіда про членство в соціальній групі разом з емоційною значущістю та цінністю членства у цій групі" (Tajfel, 1981, с.251).

Ідентичність як сукупність особистісної та соціальної складової розглядається в роботах Y.Nabemas, які вже згадувалися вище. У його концепції балансу ідентичності два види ідентичності розглядаються як два виміри, в яких реалізується балансуєча Я-ідентичність. Особистісна ідентичність – вертикальний вимір – забезпечує зв'язаність історії життя людини. Соціальна ідентичність – горизонтальний вимір – забезпечує можливість виконання різних вимог всіх рольових вимог системи, до яких належить суб'єкт. Для підтримки балансу особистість використовує різні техніки взаємодії, прояснюючи свою ідентичність і намагаючись відповідати рольовим очікуванням партнера.

Структура ідентичності за G.Brekuell об'єднує наступні компоненти:

- 1) Біологічний організм. Саме він є "серцевиною" ідентичності, однак з часом стає менш значущим.
- 2) Змістовий вимір, якому притаманні всі характеристики, котрими користується індивід для опису себе як унікальної особистості.
- 3) Ціннісний вимір – оцінки, що приписуються індивідом соціальному виміру, виходячи із соціальних норм та цінностей.
- 4) Час. Пов'язаний із розвитком ідентичності в плані суб'єктивного часу.

На думку дослідниці, соціальна ідентичність виступає первинною щодо особистісної ідентичності. оскільки саме категорії першої, засвоєні в ході розвитку, є основою формування змістової структури особистісної ідентичності. Сформована особистісна ідентичність починає впливати на соціальну, забезпечуючи тим самим діалектичну взаємодію [11, с. 14-15].

Досить цікава спроба змодельовати структуру ідентичності представлена в дослідженні О.І.Маховської [15]. Авторка виокремлює у структурі ідентичності три рівня: соціальний (культурно-задані і соціально-підтвержені сценарії – когнітивний рівень), індивідуальний (відповідає за вибір подій і людей, співвідносячи їх із соціально-бажаними нормативами

або виробляючи свої власні критерії вибору – вольовий, суб'єктний рівень) і ситуативний (перцептивний), в якому накопичуються знання про світ і людей, а також ознаки підтвердження-непідтвердження ідентичності.

Формування суб'єктного рівня, на думку дослідниці, відбувається у підлітковому віці, воно пов'язане з емансипацією від батьків і пошуком нових групових авторитетів. Суб'єкт має змогу делегувати групі право визначати ідентичність, регулювати і обмежувати свою поведінку, або виявляти власну активність і намагання будувати або обирати ідентичність. Крім того, дослідниця підкреслює, що ідентичність має подвійну природу: когнітивну, оскільки включає всю сукупність можливих "Я-концепцій" індивіда, його уявлень про роль і місце у житті, в соціальній взаємодії, та емоційну, оскільки ці уявлення невіддільні від відповідних переживань.

Таким чином, ідентичність розглядається більшістю дослідників як складний багатомірний феномен. Незважаючи на значні розбіжності тлумачення феномену ідентичності, спостерігаються й суттєві спільні підходи до теоретичної інтерпретації проблеми ідентичності. Узагальнюючи результати дослідження феномену ідентичності особистості представниками різних теоретичних орієнтацій, можна виокремити наступні спільні тенденції щодо інтерпретації даного феномену:

- Ідентичність має певну структуру, основними компонентами якої є змістовий та оцінювальний, що знаходяться у взаємодії та взаємозв'язку.

- Структура ідентичності є динамічним утворенням, що розвивається упродовж всього життя людини. Цей розвиток здійснюється нерівномірно і нелінійно, проходить через подолання криз ідентичності, може відбуватися як у прогресивному, так і в регресивному напрямку.

- Найчастіше ідентичність розглядається у двох аспектах – особистісному і соціальному. Особистісна ідентичність виступає як вторинна стосовно соціальної, формуючись на основі використання понять, вироблених у процесі соціальної категоризації.

- За своїм походженням ідентичність є соціальною, оскільки вона

формується в результаті взаємодії особи з іншими людьми та засвоєння нею мови, виробленої у процесі соціальної взаємодії. Зміна ідентичності також зумовлюється змінами в соціальному оточенні індивіда.

Література:

1. Попова М.В. Становление персональной идентичности в юношеском возрасте: Автореф. дис... канд. психол. н. / М.В. Попова. – Н.Новгород, 2005.
2. Эриксон Э. Идентичность. Юность и кризис / Э.Эриксон. – М., 1996. – 344 с.
3. Гнатенко П.И, Павленко В.Н. Идентичность: Философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.
4. Mead G.H. Mind, Self and Society. – Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1946.
5. Антонова Р.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Р.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С.131-143.
6. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера / И.Р. Сушков // Психологический журнал. – 1993. – Т.14. – №3. – С.115-125.
7. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982.
8. Tajfel H. (ed.) Social Categorization in the Social Psychology of Intergroup Relations. – London: Academic Press, 1978.
9. Tajfel H., Turner J.C. The Social identity Theory of intergroup behavior // Worchel S. And Austin W.G. (Eds.) Psychology of intergroup relations. – Chicago: Nelson Hall, 1986. – pp. 7-24.
10. Turner J.C. Social Categorization and the Self-concept: A social cognitive theory of group behavior // Lawler E.J. (ed.) Advances in group process. Theory and research. – V.2. – Greenwich: Connect., 1985.
11. Коростелина К.В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К.В. Коростелина. – Симферополь: "Доля", 2002. – 255 с.
12. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995.

13. Солдатова Е.Л. Эго-идентичность в нормативных кризисах развития / Е.Л. Солдатова // Вопросы психологии. – 2006. – №5. – С. 74-84.
14. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л.Зливков. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 140 с. (Б-ка журналу «Соціальна психологія»).
15. Маховская О.И. Формирование идентичности у детей постсоветских эмигрантов в США / О.И.Маховская // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №3. – С.102-113.